

Валентина ЖИВКОВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

КУЛТОВИ СВЕТИТЕЉА ЗАШТИТНИКА ОД КУГЕ У КОТОРУ (XIV-XVI ВЕК)

Анстракт: На основу писаних извора, штовања реликвија светитеља и сачуваних дела религиозне уметности анализиране су промене у позносредњо-вековној религиозној пракси Котора које је покретао страх од куге. Прихватање и прослављање, за католичку религиозност уобичајених култова светитеља заштитника од куге (светог Себастијана, светог Рока, светог Христофора и светог Винцентија Ферерског) разматрано је са становишта особености которске градске средине.

Кључне речи: куга, Котор, религиозност, светитељ заштитник, тестамент, црква, реликвија, ликовна представа

Средњовековни градови о чијој историји постоји сачувана писана грађа представљају захвално поље за истраживање куге као појаве која је обележила време позног средњег века. Један од таквих је и град Котор, који је од друге половине XIV века више пута страдао под налетима епидемије.¹ Карактер сачуваних писаних (објављених и необјављених) извора у Котору омогућава да се феномен куге анализира из различитих

* Овај рад је резултат истраживања на пројекту 147012 *Средњовековно наслеђе Балкана: институције и култура*, које финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Према бележењу писаних извора, епидемија куге је у Котору харала током XV и XVI века: 1422, 1427-1430, 1435, 1457, 1467, 1503 и 1572. године, в. *Историја Црне Горе 2/2*, Титоград 1970, 267 (И. Божић); М. Milošević, *Zdravstvena kultura u Boki Kotorskoj za vrijeme mletačke vladavine*, Pomorski trgovci, ratnici i mesene, Podgorica - Beograd 2003, 248-261, 253. О појавама и хронологији епидемије куге у Далмацији и Боки писао је: V. Bazalo, *Calendarium pestis, I*, Acta Historica medicinae, pharmaciae, veterinae 1, Beograd 1962, 51-61.

углова. У питању су судско-нотарске исправе Которске општине које говоре о последицама које је куга доносила у готово свим доменима приватног и јавног градског живота.² Као посебно драгоцени извори јављају се тестаменати које су састављали Которани суочени са близином могуће смрти за време трајања епидемије. Њихов садржај и вокабулар омогућавају да се изгради слика о томе како је куга утицала на промене у понашању и побожности људи. Најчешћи вид религиозности коју је покретао страх од болести и смрти било је обраћање за помоћ и посредништво светитељима заштитницима од куге. Током позног средњег и почетком новог века култови светих помагача су постали веома омиљени међу верницима и добили су развијену форму штовања. Новине у религијској пракси Котора, на које је директно утицала појава куге, представљају заокружено питање које у науци није посебно разматрано. Религиозност Которана суочених са последицама епидемије биће анализирана трагом постојећих писаних извора, као и на основу сачуваних дела црквене уметности.

Пратиоци куге били су страх од смрти, осећање немоћи у контролисању тока болести и сећање преживелих на ужасе током трајања епидемије. Свакодневно непосредно суочавање са страшним призорима разбољевања и умирања снажно је утицало на стање духа и емоције људи. О томе сведочанство пружају већ и сами термини којима су Которани XV и почетка XVI века називали епидемију куге - *morbo grande, morte cruda di peste, crudel epidemia, tempore pestis*.

Основна дилема током трајања куге била је да ли остати у зараженом граду и сахранити своје најближе или побећи што даље.³ Писани извори сведоче да су Которани за време неких епидемија куге масовно напуштали град - *omnes ex civitate fugiebant epidemiam*, како је

² Помене куге и неке од промена у функционисању градске општине обрадила је на основу которске архивске грађе Ленка Блехова Челебић. Посебна вредност рада јесте да је ауторка донела препис три до сада необјављена документа из Бискупског архива Котора, а који су везани за бискупа Марина Контарена у време трајања епидемије куге у граду, в. Л. Блехова Челебић, *Помени куге у которским нотарским списима 1326-1503.*, Историјски записи 75/1-2 (2002), 31-55.

³ У већини статута занатлијских братовштина постојала је уобичајена одредба која се односила на одступање од погребних обичаја за време епидемије. Посебно се истицало како чланови братовштине не морају да прате своје умрле братиме у погребним поворкама у случају епидемије куге или неке друге заразне болести. Тако је у статуту которских обућара из 1488. године прописано: *Item che cadauno della dicta Frataglia sia obligato accompagnar alla sepultura cadauno che morira dela dicta Frataglia, sotto pena de grossi quatro per cadauno e cadauna volta, excepto in*

забележено у судској исправи из 1430 године.⁴ У парници која се водила 1432. године око валидности тестамена умрлог од куге, каже се како су због куге сви племићи побегли из града - *tuti ly zintilhomenu jera schampady de for a per la chaxon de la pesste*.⁵ У граду са дугом поморском традицијом, било је уобичајено да су у оваквим ситуацијама чланови имућнијих породица прибежиште налазили на бродовима.⁶ Уточиште Которана док је владала епидемија било је острво Страдиоти у Тиватском заливу. Поред бројних неразјашњених проблема између властеле и пучана који су се постављали пред млетачку Сињорију током XV века, било је и спорно питање права пучана на острво Светог Габријела (Страдиоти). У тужби из 1454. године истакнута је суштина овог процеса - острво треба да припада которској општини, јер у време епидемије куге треба да служи свим Которанима као уточиште, а не само властели.⁷

Куга се преносила морским и копненим путевима (ратним и трговачким бродовима и караванима) те је изградња карантина надомак

casis pestis vel contagionis a quibus Deus advertat. Преписе статута которских кројача и обућара донела је: А. Маџибрадић, *Statuti bratovština obućara i krojača u posjedu Istorijskog arhiva Kotor*, Годишњак ПМК 41-42 (1993-1994) 53-65.

⁴ Историјски архив Котор, судско – нотарски списи (даље: IAK SN) IV, 15-17.

⁵ IAK SN IV, 570-576.

⁶ Власници бродова су приликом избијања епидемије своју породицу укрцавали на бродове. Право боравка на палуби имали су чланови породице сувласника, и то под условом да су незаражени. О томе говоре примери бродова браће Михаила и Николе Палташића из 1439. г, браће д'Ескуло из 1439.г. и Марина Трифуна Буће из 1442. године. О томе, в. R. Ковијанић, I Stjerčević, *Kulturni život starog Kotora (XIV-XVIII vijek)*, knj. II, Cetinje 1957, 13-14; P. Катић, *Порекло српске средњовековне медицине*, Београд 1981, 68; Л. Блехова Челебић, *нав. дело*, 42. Поједине делове исправа доносе С. Мијушковић, Ристо Ковијанић, *Грађа за историју српске медицине. Документи которског архива*, Београд 1964, 82-83, 91.

⁷ G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 33-34 (1921-1922) 115-196, 172-178 (Дукал од 27. августа 1454. године) Описујући острво Страдиоти (познато и као Свети Габријел) у првој половини XVII века, Тимотеј Цизила каже да се Которани овде повлаче “у вријеме каквог непријатељског упада преко копна, варвара или заразе, од чега ослободи Боже свакога”. Како даље пише Цизила, “Баш то се и догодило љета господњег 1623. за вријеме куге у Котору, када су људи напуштали град окужен овом најгором заразом, уз једну више него часну стражу которских племића, грађана и италијанске војске.”, в. *Аналисти. Хроничари. Биографи. Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека*, ур. М. Милошевић, Цетиње 1996, 95.

града била најчешћа мера заштите од ширења епидемије.⁸ Премда су строги прописи рада ових здравствених институција давали одређене резултате, људи нису могли да рачунају да ће бити поштеђени од болести.⁹ Последњу наду су полагали у небеске силе. Немоћни да знатније утичу на престанак помора чији им је узрок био тек делимично познат, средњовековни људи су на кугу гледали као на казну Божију - *Non fu peste, ma ira di Dio*, како је писао савременик епидемије, анонимни дубровачки хроничар у делу *A Cutheis tabula*.¹⁰ Веру да је Бог послао кугу открива и которска судска исправа везана за један брод браће д'Ескуло који је требало да буде прибежиште (*item quod interveniente peste, quod Deus adverat, in civitate Catari vel destructu*)¹¹ Да би се заштитили од убода смртних стрела које је, како су веровали, са неба на грешне људе слао расрђени Бог, средњовековни људи су молитвама и заветним даровима у помоћ призивали светог Себастијана, светог Рока, светог Христофора, светог Валентина, светог Егидија или светог Хадријана. Један писани извор представља изузетно драгоцену сведочанство о снази вере у делотворност светитељских моћи и након предузимања свих познатих здравствених мера заштите. У питању је лекарски савет которског хирурга Ивана Меднића, који је због своје богате праксе у лечењу оболелих од

⁸ За време кнеза Павла Контаринија, 1434. године уведена је нова служба градских повереника за здравство *provveditori della sanità*. Њихов задатак је био да надзиру путнике и робу који би пристизали у град. Путници који су долазили из заражених места морали су да бораве у посебном карантину. Године 1437. у Котору је основан и Магистрат чији су чланови били племићи и који су издавали здравствена уверења за бродове и вршили надзор над карантином, односно над путницима и робом који су долазили копненим путем у Котор, в. R. Katić, *O merama za suzbijanje epidemija u Crnogorskom primorju u periodu od XV - XVIII veka*, Istorijski zapisi 14/1-2, Cetinje 1958, 65-80; M. Milošević, *Zdravstvena kultura*, 249.

⁹ О брзини ширења и броју настрадалих од куге у Котору током кипарског рата сачувано је писано сведочанство према којем је у јануару 1572. године епидемију у град донела млетачка галија на којој је било око петстотина војника. Трајала је шест месеци и однела више од три и по хиљаде живота, в. M. Milošević, *Boka Kotorska, Bar i Ulcinj u kiparskom ratu (1570-1573)*, Boka 4 (1972), 17-32.

¹⁰ На основу расположивих извора Гордан Раванчић је писао о веровањима и страховима Дубровчана суочених са кугом, в. G. Ravančić, *Prilog proučavanju Crne smrti u dalmatinskom gradu (1348.-1353.) - raspon izvorne građe i stanje istraženosti na primjerima Dubrovnika, Splita i Zadra*, Povijesni prilozi 26 (Zagreb 2004) 7-18.

¹¹ Готово исте речи се наводе и у исправи Марина Буђе, IAK SN VI, 671-672, SN VI, 756, SN VII, 382-383. Поједине делове исправа објавили су С. Мијушковић, Ристо Ковијанић, *нав. дело*, 82-83, 91.

куге, позван 1526. године у Дубровник да помаже у сузбијању епидемије. У својој бележници о болестима и лечењу, Иван Меднић је забележио да након што оболели попије лекове (које је он сам правио) треба да се помоли Богу и светом Себастијану и ако се презноји - биће излечен (*et volsi fare reverentia de Dio, et de Sancto Sebastiano, e se sudara sarà guarito*).¹²

Да би се разумео развој појединих култова светитеља потребно је осврнути се на стање духа људи суочених са близином болести и смрти. Са каквим су се емоцијама и размишљањима суочавали Которани у време када је градом владао страх од заразе, сведочанство пружају поједини делови опоруха састављаних и евидентираних у време и непосредно након престанка епидемије. Ту су такође и судски процеси вођени у случајевима када умрли нису стигли да саставе своју последњу вољу.¹³ Из друге половине XV и посебно из првих деценија XVI века сачувано је више тестамената у којима опоручитељи остављају велика средства, а некада и сву своју имовину, за стално одржавање миса и читање молитви за спас од куге. Овом приликом биће издвојени делови из три опорухе, који говоре о страху људи од куге и смрти, као и о изразима њиховог личног односа према светитељима заштитницима од ове болести. Куга је била једнака смрти, како сведоче речи Маруше, удовице Марина Козамор. Према изјави коју је дала у судском процесу, Маруша је током епидемије 1430. године “гледала своју смрт у очи”. Процес је вођен 1432. године након престанка трајања болести у граду, а Маруша је тражила извесну суму новца од куће коју јој је завештао покојни Симик Болица. Маруша је служила Болицу у време када је он био оболео од куге: *che ly servuy in sua grande neçessità in tempo de pedimia guardando mia morte a ly hochy*.¹⁴ Током трајања епидемије 1503. године опоруху је саставила Петруша, удовица Илије Бранковића из Котора. Боравила је изван града на Муу, окружена родбином која је већ била заражена. Страх да је смрт не затекне без тестаментa, Петруша је изразила на почетку опруке (*ma dubitandosse morir dela morte cruda di peste*) Посветила је своју душу *al suo Creator*;

¹² G. Gelcich, *Delle Istituzioni marittime e sanitarie della Repubblica di Ragusa, Trieste* 1882, 47-50. Препис потребних састојака према Меднићевом лекарском упутству доноси и S. Мијушковић, *Оснивање и дјеловање поморско-здравствених установа у Боки Которској*, *Историјски записи* 20/ 2 (1963) 271-295, 279-280.

¹³ Након харања куге 1430. године, Радула, жена Алегрета Петровића, тражила је у новембру месецу од суда да јој се додели имовина њеног брата Јакше који је умро од куге, не оставивши тестамент. Суд је пресудио да је она његова једина наследница. IAK SN IV, 93.

¹⁴ IAK SN IV, 550-557. Вероватно се ради о епидемији из 1422. године, како се види из друге исправе о истом процесу, IAK SN V, 637.

Iesu Christo, et ala sua madre Verzene Maria et a tutta corte celestial. Њена жеља је била да почива у капели Безгрешног зачећа у цркви Светог Бернардина, док њена деца треба да буду сахрањена у породичној гробници у цркви Свете Марије *di fiume*. У тој цркви треба да се сахрани и њен син, свештеник Винцентије, ако би умро од куге, како је нагласила. Петруша је истакла да због велике болести (*morbo grande*) сведоци нису потписали опоруку, а били су замољени.¹⁵ Епидемија из 1503. године о којој говори Петрушино последње завештање, била је изузетно велика, праћена и глађу у Котору. Према неким сведочанствима током јуна месеца је за само пет дана у граду умрло четири стотине особа.¹⁶ Суочени са тако великим губицима, Которани су одлучили како треба да се сагради црква посвећена светитељима заштитницима од ове болести и у ту сврху су опоручно завештавали средства. Управо током јуна месеца 1503. године Роза, жена Франка *pinctoric*-а, тестаментарно је одредила да се сахрани у фрањевачком оделу у цркви Светог Бернардина и оставила је један перпер ако би се градила црква Светог Рока и Себастијана.¹⁷

На основу расположивих извора сазнаје се како су у XV и почетком XVI века Которани највеће наде у спас од куге полагали у светог Себастијана, светог Рока, светог Христофора и светог Винцентија. Поред писаних извора, као што су тестаменти или запис из лекарске праксе хирурга Меднића, сведочанство о развијености ових култова пружају и ликовне представе и реликвије које су чуване у градским црквама. Такође, поред ових светитеља изгледа да је у Котору и свети Валентин имао утемељен култ, премда се на основу расположивог извора не може тврдити да је посебно прослављан као заштитник од куге. Наиме, у извештају са канонског похода которског бискупа Марина Драга из 1689. године помињу се две реликвије светог Валентина: сребрна рука у цркви Светог Крста и реликвија која се у сребрној посуди чувала у цркви Свете Венеранде (данас Свете Ане).¹⁸

¹⁵ За свог наследника поставила је унука, незаконитог сина свештеника Винцентија, а ако би и он умро, наследник би постао комесар опоруке, IAK SN XXIII, 605.

¹⁶ Статистички податак доноси М. Milošević, *Zdravstvena kultura*, 254. (према: N. Nodilo, *Annales ragusini anonimi*, MHSM, XIV, JAZU Zagreb 1882, 92.)

¹⁷ IAK SN XXIII, 648. (опорука носи датум 13. јун 1503. године) И. Стјепчевић на основу податка из Бискупског архива у Котору каже да се црква Светог Себастијана и Рока налазила на градским зидинама у *Citadelli*, али не наводи годину из које потиче поменути документ. Црква Светог Себастијана и Рока је рестаурисана 1501. године од стране провидура Себастијана Контарено, в. I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 61.

¹⁸ I. Stjepčević, *nav. delo*, 38.

Изузетно омиљен међу верницима био је култ светог Христофора, нарочито након што му је житије око 1260. године увршћено у *Златну легенду*.¹⁹ Као заштитник путника, ходочасника и помораца, култ светог Христофора био је посебно раширен у прометним трговачким средњовековним градовима, какав је био и Котор. Веровало се и да може да штити од олује и незгода на води, а након појаве епидемије куге, светитељ је постао и заштитник од ове болести. Оно што је посебно утицало на широку заступљеност култа светог Христофора било је веровање како поглед на слику или скулптуру са његовим ликом спасава од изненадне смрти или несреће тог дана. Због тога се свети Христофор често сликао на фасадама цркава, као и на спољашњим зидовима јавних здања у трговачким градовима и на станицама дуж ходочасничких путева. У Котору је сачувана представа светог Христофора на западном pročелју фасаде цркве данас посвећене Светој Ани. Судаћи према стилским одликама настала је највероватније средином XIV века.²⁰ Од некадашње представе циновских димензија у растеретном луку са јужне стране pročелја данас су видљиви само делови некадашње представе светог помагача: ореол и део лица (брада са устима), део торза, као и прсти светитељеве десне руке која је држала малог Христа за ногу, од које се може видети само стопало. На тамноплавој позадини, изнад светитељевог левог рамена је читљив остатак ћириличног натписа исписаног црвеном

¹⁹ J. de Voragine, *The Golden Legend*, vol. 2, Princeton University Press 1993, 10-14. Треба напоменути да се 1400. године у опоруци фратра Петра Гизде, гвардијана манастира Светог Фрање изван зидина, помиње Златна легенде, као *unus liber voraginis*, која се налазила у његовој великој библиотеци, в. Д. Медаковић, *Прилози историји културе у Боки Которској*, Споменик САН CV (1956) 19; Р. Ковијанић, *Которски медаљони*, Београд 1980, 155-156. Свети Христофор је током позног средњег века био веома омиљен међу католичким верницима и постао је један од четрнаест светих заштитника, помагача у невољи. Штовање ових светих помагача често је добијало облике сујеверја, те је због тога црква после Тридентског концила забранила мису у славу четрнаест светих заштитника, в. Ј. Хојзинга, *Јесен средњег века*, Нови Сад 1991, 228-229.

²⁰ За постојање фреске на pročелју сазнало се тек након радова предузетих после великог земљотреса 1979. године. Р. Вујичић је фреску описао и датовао у раду: *Freska s likom sv. Hristofora na pročelju crkve sv. Ane u Kotoru*, PPUD 24 (1984) 39-44. Фреска светог Христофора је сачувана и на фасади некадашњег свратишта за путнике и ходочаснике, у непосредној близини градске капије у Старом Бару. О овој представи (са старијом литературом): Т. Копривица, *Фреска са представом светог Христофора у Старом Бару*, Историјски записи 77/1-4 (2004) 145-154.

бојом: ХРЋСТОВ(О)РЬ.²¹ На фасади которске цркве свети Христофор је приказан у иконографском виду Христоносца, обучен у патрицијску одећу - зелена хаљина (са нашивком на грудима окер боје са црним пругама које творе квадрате) а преко рамена носи црвени плашт причвршћен копчом на грудима. У левој руци је највероватније држао расцветали штап.²²

На основу сачуване которске грађе може се претпоставити да су од XV века свети Себастијан и свети Рок били највише прослављани као заштитници од куге. Њихове реликвије су чуване у градским црквама. Реликвија светог Себастијана била је похрањена у цркви Свете Ане у реликвијару у виду сребрне руке. Реликвија светог Рока чувала се у сребрној посуди у цркви и братовштини Светог Себастијана и светог Рока. Поред цркве (коју је 1501. године обновио провидур Себастијана Контарено) и братовштине, 1574. године се помиње и *hospitale s. Rochi*.²³ Прво у Италији, а потом широм западне Европе, култ ходочасника и лаика пустињака Рока, који је живео у другој половини XIV века, постао је изузетно омиљен међу верницима и пре његове званичне канонизације у XVI веку.²⁴ По томе се нису издвајали ни Которани. Разлоге за постојање утемељеног култа у Котору треба видети првенствено у чињеници да је Венеција, где су биле похрањене његове реликвије, нарочито неговала култ овог заштитника од куге. Такође, за ширење култа светог Рока у XV веку били су заслужни и фрањевци, пошто су га након његове смрти уврстили у свој трећи ред намењен лаицима. Светом Себастијану и светом Року обраћали су се за помоћ и Дубровчани да их заштите од куге. Након велике епидемије која је трајала од 1456. до 1459. године и њеног

²¹ Натпис је објавио R. Vujičić, *nav. delo*, 40, 43. О српско-словенском натпису на фасади цркве, в. В. Ј. Ђурић, *Језици и писмена на средњовековним фреско - натписима у Боки Которској: значај за културу и уметност*, Црква Светог Луке кроз вјекове, Котор 1997, 255-267, 259-260.

²² Р. Вујичић неосновано сматра да је на фасади которске цркве свети Христофор приказан као свети ратник - у панцирној кошуљи и са копљем у левој руци, R. Vujičić, *nav. delo*, 39. Према остацима представе светог Христофора на западној фасади цркве Свете Ане може се закључити да је изведена према византијском иконографском и стилском узору. Цреж устију и браде, као и положај малог Христа на рамену највише подсећа на исту представу у Леснову. О представама светог Христофора као мученика, ратника и Христоносца у српском средњовековном сликарству, в. И. М. Ђорђевић, *Свети Христофор у српском зидном сликарству средњег века*, Зограф 11 (1980) 63-67. О представи светог Христофора у Леснову, в. С. Габелић, *Манастир Лесново*, Београд 1998, 204-205.

²³ И. Стјепчевић, *nav. delo*, 38-39, 61.

²⁴ A. Vauchez, *Sainthood in the Later Middle Ages*, Cambridge 1997, 100, 199, 216.

поновног налета од 1464. до 1467. године, у Дубровнику је почела да се гради заветна црква Светог Себастијана. Након што је у следећем веку становништво овог подручја задесила једна од најјачих епидемија куге 1526. и 1527. године, одлучено је да треба да се изгради и црква Светог Рока (завршена 1534. године)²⁵

Изгледа да је култ светог Себастијана био развијен у Котору већ у XV веку. Два сведочанства - ликовна представа и посвета породичне цркве, говоре у прилог овој претпоставци. Оба примера су везана за ктиторску делатност Стефана Калођурђевића, који је у Котору обављао дужност словенског канцелара (*canzellarus sclavus communitatis Catari*). Стефан Калођурђевић је недалеко од Котора 1451. године саградио цркву Свете Госпође (Светог Базилија) у Мржепу крај Столива. У зони стојећих фигура насликан је и свети Себастијан. За представу заштитника од куге издвојено је истакнуто место на западном зиду уз сам улаз у цркву. Представљен је на начин уобичајен за средину XV века - везан за стуб са мноштвом стрела забодених по телу.²⁶ Разлоге сликања светог Себастијана треба тражити у личној побожности словенског канцелара. О томе више од ликовне представе у његовој задужбини говори чињеница да је Калођурђевић саградио цркву коју је посветио овом светитељу. Налазила се на Пучу, изван јужних градских зидина у близини манастира фрањеваца конвентуалаца и опсерваната. Према попису которских манастира из 1519. године црквица Светог Себастијана, која је припадала манастиру Светог Бернардина на Пучу, налазила се у врту Стефана Калођурђевића (*Vi era in S. Bernardino al Pozzo la chiesetta di S. Sebastian nell'orto del Stefano Callogeorgii*)²⁷

Манифестација култа светог Себастијана у ктиторској делатности Калођурђевића указује да је страх од куге био снажан покретач у једном периоду живота словенског канцелара. О томе посредни доказ пружа необична чињеница да је Калођурђевић за живота себи подигао две

²⁵ V. Bazalo, *nav. delo*, 57, 59. У претходном налету куге, Дубровчани су посебно славили светог Јована Крститеља. Због вере да је његово посредништво *al tempo dela crudel epidemia* помогло да престане помор становништва 1437. године је одлучено (*Ordo pro processione fienda in die sancti Ioannis Baptiste*, сар. 307) да у славу овог светитеља треба да се одржавају сваке године процесije, в. *Liber Viridis*, ур. Б. М. Недељковић, Београд 1984, 254.

²⁶ О представи светог Себастијана у ктиторској цркви Стефана Калођурђевића, в. В. Ј. Ђурић, *У сенци фирентинске уније: црква Св. Госпође у Мржепу (Бока Которска)*, ЗРВИ XXXV (1996) 9-54, 31, 41-42.

²⁷ Податак преузет од: В. Ј. Ђурић, *У сенци фирентинске уније*, 24, н. 76.

гробнице. Више деценија пре него што се помиње као покојни (1467. године) Стефан Калођурђевић је био принуђен да размишља о близини смрти, те је већ 1426. године обезбедио гробно место уз јужни улаз цркве Светог Михаила, како се чита са натписа на јужној фасади S(EPULTURA) DE STEFANO CHALOGURGEVICH CUM SUIS HOMINIBUS ET EREDIBUS MCCCCXXVI.²⁸ Ускоро, 1432. године направио је још једну гробницу, овог пута у поду фрањевачке цркве изван зидина код Гурдића. Натпис са ове гробне плоче гласи: (SE)PULTURA (ST)EPHAN(NI) C(A)LOGIURGI ET (HE)RED(IB)US SUORUM MCCCCXXXII.²⁹ Могући разлог потребе за другом гробницом препознат је у чињеници да је у Котору 1430. године владала куга, те да су вероватно у Калођурђевићевој првој гробници у цркви Светог Михаила већ били сахрањени неки чланови његове породице настрадали током епидемије. Пошто је отварање гробнице у којој су сахрањени умрли од куге било забрањено, Стефан је саградио нову на фрањевачком гробљу.³⁰ Управо се у време епидемије крајем треће и средином четврте деценије XV века водила расправа о безбедности сахрањивања у граду. Након што су *proveditori della sanità* озаконали забрану, уследила је реакција которских грађана који су у мају 1437. године послали своје представнике пред Сињорију са захтевом за поништавање забране сахрањивања унутар градских зидина. Молба которских грађана је одобрена.³¹

О присутности и развијености култа светог Себастијана у Котору током XV века говори још једна ликовна представа овог светитеља, која до сада није идентификована. Фреска је сачувана само у незнатним траговима и налази се у цркви Свете Ане. У овој цркви, сакралном седишту братовштине которских месара, чувала се и реликвија светог Себастијана. На северном зиду северног брода цркве Свете Ане јасно се препознаје неколико стрела забодених, под различитим угловима, у део тела. Нема сумње да је реч о светом Себастијану који је на овај начин приказиван од XV века. Средњовековни људи су веровали да им је због њихове грешности Бог слао кугу у виду смртних убода кише стрела. Тако

²⁸ Натпис и архивске податке везане за јавне функције Стефана Калођурђевића у општинској и црквеној управи Котора објавио је В. Ј. Ђурић, *У сенци фирентинске уније*, 9-55.

²⁹ Натпис према: Р. Мјјовић, *О касноантичким и средњовековним гробљима Котора*, Вока 15-16 (1984) 161-192, 167-168, 176.

³⁰ Ову претпоставку са убедљивим доказима изнела је: Ђ. Петровић, *О Стефану Калођурђевићу и његовој породици*, Годишњак ПМК 48-49 (1999-2001) 41-55, 52.

³¹ G. Čremošnik, *nav. delo*, 148.

су атрибути мучеништва светог Себастијана постали симболи смрти коју је куга доносила, а светитељ заштитник од ње.³²

Премда је свети Себастијан као заштитник од куге поштован још од VIII века, нарочиту популарност је стекао тек након 1348. године. Још се у *Златној легенди* помињу моћи светог Себастијана у лечењу оболелих од куге. За разумевање брзог прихватања култа светитеља као заштитника од куге, треба нагласити да *Legenda aurea* подучава како је страшна куга која је погодила Рим и Павију могла бити заустављена једино подизањем олтара посвећеног светом Себастијану.³³ Поучне приче из *Legenda aurea* које говоре о чудима светитеља и начинима њиховог штовања веродостојно илуструју касносредњовековну религиозност. Такав је случај и са овом, те након што је епидемија куге у Европи постала стално присутна опасност, готово да није постојао град који није имао цркву или макар један олтар посвећен највећем заштитнику од ове болести, светом Себастијану.

Након што је постао заштитник људи и градова од куге, светог Себастијана су од XV века као свог светитеља заштитника често славиле братовштине флагеланата. Бичевање је постало раширена форма религијског самокажњавања средином XIII века, посебно пошто су новоосновани просјачки редови у проповедима и својим аскетским примером стављали акценат на овакву форму покајања као вид *Imitatio Christi*. Значај покајања и неопходност спровођења моралне реформе према Христовим начелима у XV веку нарочито су истицали они фрањевци и доминиканци који су прихватили строгу стегу (опсерванти), а чији је утицај био пресудан у ширењу лаичких флагелантских братовштина у градовима Италије.³⁴ Ипак, највећи успех и широко прихватање од стране верника лаика овај покрет је доживео након што је

³² О начину приказивања светог Себастијана од XV века и његовом култу, в. Ђ. Мале, *L'art religieux de la fin du moyen age en France*, Paris 1922, 188-194; L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien* III/3, Paris 1958, 1190-1199. У тосканском сликарству свети Себастијан почиње чешће да се приказује тек са појавом велике епидемије. Неколико година касније и његова реликвија је донета у Фиренцу из Рима, в. М. Меис, *Painting in Florence and Siena after the Black Death, The Arts, Religion and Society in the Mid-Fourteenth Century*, Princeton University Press 1978, 77.

³³ J. de Voragine, *The Golden Legend*, vol. 1, Princeton University Press 1993, 101.

³⁴ Премда су утицали на ширење самобичевања, просјачки редови су у својим проповедима истицали да оно само по себи не води ка спасењу, већ да одлучујућу сакраменталну улогу у томе има црква. У својим проповедима је то посебно наглашавао Винцентеј Ферерски, кога је Векјета насликао на предели олтара *San Bernardino da Siena* како проповеда у крипти хоспитала *Santa Maria della Scala* у Сијени конгрегацији лаика, док су у првом плану флагеланти са капуљачама и

серија катастрофа, крунисана кугом, довела до веровања како је човек својим гресима изазвао Божји гнев. Појава куге је дала печат општем осећању страха, кривице и кајања. Веза између активности флагеланата и страха од куге експлицитна је у тврдњи флагеланата да им је на дан Божића 1348. године, када се куга стишала, анђео донео Богородичино писмо у којем се налазио Христов опрост њихових грехова.³⁵ У Котору су флагеланти били изузетно утицајни и имали су своју цркву и братовштину посвећене Светом Крсту.³⁶ Хоспиталу и цркви которских флагеланата, у којој су се чувале бројне реликвије (међу којима посебно поштована честица Часног Крста), Которани су у својим тестаментима често завештали поклоне за спас душе.³⁷

Култ проповедника из реда доминиканаца опсерваната, светог Винцентија Ферерског, од друге половине XV века је постао нарочито омиљен међу верницима. Одлучујући подстицај у промовисању култа светог Винцентија дале су проповеди тосканског доминиканца блаженог Ивана из Пистоје (*B. Ioannes de Pistorio*) у осмој деценији XV века. Врло брзо након канонизације светитеља 1455. године, култ је био прихваћен и у Котору. Крајем XV века израђена је за которску доминиканску цркву Светог Николе дрвена скулптура светог Винцентија.³⁸ У питању је

бичевима. Од друге половине XV века флагелантске братовштине су често носиле име светог Бернардина и светог Винцентија, в. J. Henderson, *Piety and Charity in Late Medieval Florence*, Chicago and London 1997, 115, 121.

³⁵ О покрету флагеланата за време велике епидемије у XIV веку, в. P. Ziegler, *The Black Death*, London 1997, 69-79; J. Henderson, *nav. delo*, 48-49. Најисцрпнија историја покрета флагеланата: J. McCabe, *The History of Flagellation*, Girard, Kansas 1946; G. Leff, *Heresy in the Later Middle Ages*, Vol. II, Manchester 1967.

³⁶ *Fraternitas S. Crucis* је најстарија позната братовштина у Котору. Називала се и *batentium* или *flagelantium*. Њен статут датира из 1298. године, али је сачуван препис из XV века (у Бискупском архиву у Котору). Братовштина је у своје редове примала и племиће и пучане, у почетку само мушкарце, а касније и жене. Матична црква братовштине, црква Светог Крста, налазила се на Крепису у близини Катедрале. У склопу свог хуманитарног рада, братовштина је оснивала 1372. године и болницу, односно склониште за сиромаше, *hospitale pauperum sce Crucis*, в. I. Stjercević, *nav. delo*, 60.

³⁷ О реликвијама Часног крста и њиховом значају за Которане, в. В. Живковић, *Lignum crucis у касносредњовековном Котору*, Историјски записи 75/3-4 (2002) 31-44.

³⁸ Након што је црква Светог Николе предата православним верницима, кип је пренесен у цркву Светог Винцентија у Шкаљарима. О кипу Светог Винцентија писали су: N. Luković, *Blažena Ozana Kotorka*, Kotor 1965, 143; M. Milošević, *Ciborij XIV vijeka i ostala plastika*, 800 godina katedrale Sv. Tripuna u Kotoru (1166-1966), 43-61, 49-50; K. Prijatelj, *Kotorski kip sv. Vinka*, ЗЛУМС 3 (1967), 197-204; *Историја Црне Горе 2/2*, 518-519 (В. Ј. Ђурић)

сачувани кип светитеља скоро у природној величини са реалистичким цртама лица и тамне пути. Будући да је фигура са задње стране равна, претпостављено је да је била део сликаног полиптиха којег је за которске доминиканце израдио Божидар Влатковић.³⁹ Премда је поштован превасходно као проповедник у време када је ова активност имала изузетну снагу у ширењу и лаицизацији религије, светом Винцентију су се верници радо обраћали и као заштитнику од куге. Да је такав био случај и у Котору сведоче писани извори. Њима треба придодати и сведочанства из Дубровника, будући да су активности доминиканаца и фрањеваца у овим градовима биле врло блиско повезане. У дубровачкој доминиканској цркви је Никола Бакровић, отац доминиканца Винцентија, око 1484. године подигао олтар посвећен светитељу по којем је његов син добио име, због веровања да је чудом зауставио ширење епидемије куге у Дубровнику. На олтару се налазио кип светог Винцентија такође тамне пути, као што је и которски.⁴⁰

Део из живота которске блажене Озана сведочи да се и у Котору свети Винцентије штовао као заштитник од куге. Према овом хагиографском спису, када је у Котору владала *una certa mortalità infermatà* Озана се молила Господу „а да буде боље услишена, узела је за свог заштитника и заступника славног светог Винценца, исповједника, према коме је осјећала велику побожност.“ У екстатичној визији „у заносу и ван чула“ видела је светитеља који јој је рекао да су њене молитве услишене код Господа.⁴¹

³⁹ О појединостима се сазнаје из уговора о изради велике олтарске пале, који је 1495. године са приором которских доминиканаца Петром *de Draconibus* склопио Божидар Влатковић, отац познатијег дубровачког сликара Николе Божидаревића, в. Ј. Тадић, *Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII-XVI в.*, књ. I, Београд 1952, 682. Према хроници фрањевца Винценца Марије Бабића из 1716. године (чији се препис чува у библиотеци ЈАЗУ у Загребу) кип је израђен у Дубровнику 1490. године, а наручилац је био Которанин Иван де Поло (*nobilil cive catharensi Ioanne de Poli*) који је за кип платио сто перпера, в. N. Luković, *nav. delo*, 39.

⁴⁰ Свети Винцентије се представљао често тамне пути због чуда које је направио када је узео црну боју коже да би доказао невиност жене у коју је муж сумњао пошто му је родила тамнопуто дете. О штовању светог Винцентија писао је О. Серафин Цријевић Церва у *Monumenta Congregationis S. Dominici* (св. III, Дубровник 1733, 94-95) и у *Sacrae Metropolis Ragusinae* (том I, део III, Дубровник 1744, 143-144) Његови рукописи се чувају у доминиканској библиотеци у Дубровнику. О томе, в. K. Prijatelj, *nav. delo*, 201-203.

⁴¹ *Аналисти. Хроничари. Биографи*, 117.

Крајем XV века у Котору је уз доминикански манастир Светог Николе саграђена црква или капела Светог Винцентија Ферера. Као што је био обичај у Котору, за изградњу и радове на цркви Светог Винцентија опоручно су се завештавала новчана средства. Године 1505. Трифон пок. Томасиуса Грубоње оставио је један дукат за изградњу цркве Светог Винцентија.⁴² Новац за цркву је завештао и Бернارد, покојног Николе Бућа, 1506. године.⁴³ Средстава за изградњу једног олтара у цркви Светог Винцентија *post mortem* је оставио и Божо Радов, 1537. године. У очекивању напада Хајрудина Барбаросе, црква Светог Винцентија у Котору је 1537. године из безбедносних разлога порушена заједно са првобитном доминиканском црквом Светог Николе на реци изван зидина.⁴⁴

Упоредна анализа писаних и ликовних извора је показала како је штовање култова светих заштитника од куге било снажно уткано у општу црквену праксу и религиозне токове који се се у Котору развијали од средине XIV до прве половине XVI века. Обраћање за помоћ светом Себастијану, светом Року, светом Христофору и светом Винцентију Ферерском била је најизразитија манифестација религиозности коју је покретао страх од *morte cruda di peste*.

⁴² IAK SN XXIV, 758. Црква је порушена већ 1537. године, в. И. Стјепчевић, *nav. delo*, 60.

⁴³ IAK SN XXIV, 744.

⁴⁴ I. Stjepčević, *nav. delo*, 60.

Valentina Živković

**CULTS OF THE SAINTS-PROTECTORS
FROM THE PLAGUE IN KOTOR
(FROM THE XIVth TO THE XVIth CENTURY)
(Summary)**

The written sources (judiciary-notarial documents issued by the community of Kotor), the relics of the saints and the preserved religious artefacts allow the possibility of investigating the different aspects of the plague phenomenon, ranging from the ways the disease spread its impact on the quotidian inhabitants' behaviour, to the changes occurred in the religious practice of the believers. The contents of the testaments are proved to be the sources of the utmost utility for the exploration of this issue due to the fact that they offer the means to comprehend the specific mentality of the inhabitants of Kotor faced with the fear of this disease and their consequently altered piety. The most common pattern of manifesting one's religious devotion, induced by this fear of *morte cruda di peste* was to be observed through the addressing to the saints-protectors for help. Saint Sebastian, Saint Rock, Saint Christopher and Saint Vincent Ferrer were venerated in particular as saints-protectors from the plague in Kotor. These cultic solemnities in Kotor have been examined on the grounds of the material provided by the sources and consequently analysed from the viewpoint of the environmental specificities.

Saint Christopher was particularly venerated as the protector of travellers, pilgrims and sailors in the busy commercial town of Kotor. After the plague epidemics began spreading, people started to believe that he also had the power to offer protection from this disease. In the mid XIVth century his image was depicted in giant proportions on the front of the Saint Anna's church. The inhabitants of Kotor put their greatest hopes in the intervention of Saint Sebastian and Saint Rock from the XVth century onwards. The cult of Saint Sebastian was cherished by Stefan Kalodurđević, *canzellarus sclavus communitatis Catari*, who built the church that bore the saint's holy name in his garden outside the South city-walls. The image of Saint Sebastian was also depicted in Kalodurđević' church consecrated to Saint Lady in Mržep dating from 1451. The cult of dominican preacher, Vincent Ferrer, started to flourish in Kotor briefly

after his canonization took place in the year of 1455. By the end of the XVth century, a small church just aside the dominican monastery of Saint Nicolas was erected in Kotor and consecrated to the aforementioned saint. The inhabitants' beliefs concerning St. Vincent's protection from the plague can be traced in the XVIth century narrative from the life of the Blessed Osanna of Kotor.

Keywords: plague, Kotor, piety, saint-protector, testament, church, relics, fine arts representation.